Столярчук О.А.
Київський міський педагогічний університет ім. Б.Д.Грінченка

САМООЦІНКА ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено аналіз проблеми змісту професійної самооцінки, її місця у професійній самосвідомості фахівця, схарактеризовано структурні та часові аспекти професійного самооцінювання, розкрито детермінацію професійної самооцінки в ході професіоналізації особистості.

Ключові слова: *професійна та особистісна самооцінка, професійна самосвідомість, детермінанти професійної самооцінки.*

Постановка проблеми

Підвищення результативності професійної діяльності зумовлюється низкою психологічних факторів, серед яких провідна роль належить рефлексії фахівцем змісту та результатів праці. Самоаналіз, що поєднується з самооцінкою суб'єктом праці психологічних механізмів професійної діяльності, стає потужним чинником фахового вдосконалення. Відтак, професійна самооцінка є основою саморегуляції людиною своїх особистісних і професійних змін.

У висвітленні психологічних аспектів професіоналізації особистості доцільно розглянути особливості професійної самооцінки, зокрема, розкриття її суті, структури, видів, критеріїв, психолого-педагогічних механізмів і умов формування, а також динаміки та ефективності самооцінювання упродовж професійної діяльності.

Проблематика змісту, структури та механізмів формування самооцінки професійної діяльності набула значущості завдяки фундаментальним роботам російських психологів А.Захарової, Н.Кузьміної, А.Маркової, Л.Мітіної, А.Реана, Є.Рогова, В.Сафіна та ін. Для вітчизняної психологічної науки вивчення психологічного змісту поняття професійної самооцінки є актуальним в умовах пошуку і запровадження шляхів удосконалення професійної підготовки фахівців. Напрацьовані результати науково-практичних досліджень цього явища потребують поглиблення вивчення особливостей професіоналізації фахівців у сучасних суспільних умовах, що зумовлює необхідність їх аналізу для створення ґрунтовної методичної основи з формування адекватної професійної самооцінки майбутніх суб'єктів праці.

Отже, *метою статті* є аналіз змісту поняття професійної самооцінки, місця самооцінки у професійній самосвідомості фахівця, структурних і часових характеристик професійного самооцінювання.

Виклад основного матеріалу

Вивчення психологічного змісту професійної діяльності фахівця та якостей, що складають його професіограму, не може не зачепити проблематику професійної самосвідомості суб'єкта праці. Більшість психологів визначають професійну самооцінку саме як прояв професійної самосвідомості фахівця.

За Л.Мітіною, професійна самосвідомість є домінуючим компонентом у структурі професіоналізму особистості. Структура професійної самосвідомості містить образну, понятійну, мотиваційно-оцінну підструктури і впливає на професійну спрямованість, компетентність і гнучкість фахівця. Процес формування професійної самосвідомості спеціаліста передбачає перехід від автоматизму до рефлексії, від примітивізму до ускладнення особистісної структури, від подолання стереотипів до свідомого використання рефлексії і гнучкості спілкування, здійснення саморозвитку і самовиховання. Зміни індивідуальних уявлень і еталонів професіоналізму, які спираються на особистісне самовдосконалення, являють собою критерії і показники ставлення особистості до себе як суб'єкта професійної діяльності. Таким чином, конструктивна професійна діяльність особистості розвиває і вдосконалює його особистісні якості, забезпечує інтеграцію загальної та професійної самооцінок у цілісну систему [5, 230].

А.Маркова теж розглядає професійну самооцінку як прояв професійної самосвідомості особистості. Надаючи їй вагому роль у особистісній характеристиці вчителя, вчена відносить до структури професійної самосвідомості такі компоненти:

- усвідомлення вчителем норм, правил, моделі педагогічної професії, формування професійного кредо, концепції вчительської праці;
- співвіднесення себе з деяким професійним еталоном;
- оцінка себе іншими, професійно референтними людьми;
- самооцінка, в якій вирізняються когнітивний аспект, тобто усвідомлення своєї діяльності, та емоційний аспект, що виявляється через систему ставлень до процесу та результатів праці [4, 45].

А.Деркач описує особистість професіонала на основі кількох інтегральних характеристик, що містять мотиваційно-вольову та емоційну сфери (ціннісні орієнтації, ідеали, мотиви, цілі, інтереси, смисли, емоції); когнітивну, операційну сферу (здібності, самосвідомість, самооцінку, мислення); досвід (знання, вміння, навички); психофізіологічні особливості (темперамент, характер, працездатність, силу або слабкість нервової системи, мобільність і переключення, особливості моторики та ін.). Даючи сутнісну характеристику професійної Я-концепції, вчений залучає до її складу образ професійного «Я» та професійну самооцінку, які формуються у процесі залучення людини у професійне середовище, а також активність особистості у професійній діяльності [1, 294].

Співзвучні з попередньо розглянутими і думки Ю.Поваренкова, який відносить до структури індивідуальних якостей професіонала професійну спрямованість (мотиви діяльності), професійний досвід (знання, вміння та навички), професійну обдарованість (професійно спрямовані здібності) та

професійну самосвідомість (професійна Я-концепція, система професійних самооцінок і домагань). Вищезгаданий учений також характеризує особистісні критерії професіоналізації, а саме професійну продуктивність (ефективність професійного розвитку і ступінь відповідності результатів праці соціально-професійним вимогам), професійну ідентичність (значущість професії як засобу задоволення потреб і самореалізації, розвитку потенціалу), професійну зрілість (регуляція процесу професійного розвитку через співвіднесення своїх можливостей, потреб і професійних вимог, вибір оптимальної стратегії професійного становлення) [1, 296].

Деталізуючи структуру професіоналізму педагога, Ю.Поваренков визначає її компонентами *операційний*, що виявляється у наявності та задіяності кваліфікаційних знань, умінь, навичок, педагогічних здібностей, результатом його функціонування є професійна компетентність; *мотиваційний*, що зосереджує актуальні для особистості мотиви педагогічної діяльності і локалізується у професійній спрямованості, смисловий, якому властиві сформована Я-концепція професіонала і професійна самооцінка, він проявляється через професійну самосвідомість [6, 87].

Складність вивчення проблеми професійної самооцінки визначається також тим, що вона органічно уміщує в собі два взаємопов'язані аспекти: процесуальний і структурно-підсумковий. Відповідно, можна говорити про професійне самооцінювання суб'єкта праці як процес і професійну самооцінку як його результат. У професійній самооцінці вбачаємо проекцію усвідомлюваних професійних якостей на внутрішній еталон ідеального фахівця, зіставлення своїх професійних характеристик з ціннісними шкалами, форму відображення ставлення до себе як до суб'єкта праці, особистісне судження про власну цінність з позицій професійної придатності та майстерності, позитивну або негативну установку щодо себе як професіонала.

Кілька альтернативних підходів маємо при розгляді структури професійної самооцінки, що зумовлюється використанням різних ознак для її аналізу. Вважаючи професійну Я-концепцію результатом формування професійної самосвідомості, А.Реан професійну самооцінку розглядає як важливий компонент у структурі професійної Я-концепції особистості та значну умову професійної успішності. Вчений вирізняє операційно-діяльнісний і особистісний компоненти професійної самооцінки. Операційно-діяльнісний компонент виявляється через оцінку себе як суб'єкта професійної діяльності, свого професійного рівня (вмінь і навичок) і компетентності (знань). Особистісний компонент професійної самооцінки має змістом оцінку своїх особистісних якостей відповідно до ідеалу Я-професійного. Психолог наголошує, що самооцінка за цими двома аспектами не обов'язково узгоджена, поширеним є явище дискордатності (неузгодженості) компонентів професійної самооцінки.

До структури професійної самооцінки А.Реан також відносить такі компоненти:

- самооцінку результату (оцінка досягнутого та задоволеність або незадоволеність результатами),

• самооцінку потенціалу (оцінка своїх потенціальних можливостей, віра у себе, впевненість у собі як професіоналі).

Учений вказує, що низька самооцінка далеко не завжди є свідченням «комплексу професійної непридатності», навпаки, низька самооцінка результату у поєднанні з високою оцінкою потенціалу є фактором професійного саморозвитку особистості. Вищезазначений психолог наголошує на важливості вивчення не просто диференційованої самооцінки, а її змістових компонентів та їх співвідношення [7, 454].

О.Кащенко, розвиваючи ідеї російських психологів, у структурі професійної самооцінки визначає самооцінку професійно важливих якостей і самооцінку реальної кваліфікації, позначаючи їх відповідно ставленням до операторних характеристик (операторний аспект професійної самооцінки) та ставленням до успішності розв'язання власних професійних завдань (результативний аспект професійної самооцінки) [3, 3].

Розглядаючи питання часової співвіднесеності професійної самооцінки, А.Маркова визначає через такі її види, як актуальна, ретроспективна і потенційна (ідеальна). Функцією актуальної професійної самооцінки є виявлення і подальша корекція теперішнього стану професіоналізму відповідно до ідеального образу фахівця. Така самооцінка вира-жає дії самоконтролю, що відтворюють парціальні самооцінки.

Ретроспективна професійна самооцінка виявляється як фіксація й оцінка суб'єктом праці своїх конструктивних чи деструктивних змін, що вже сформувалися упродовж попередньої трудової діяльності. Важливою характеристикою ретроспективної самооцінки є її критичність, ступінь вимогливості особистості до себе як до фахівця.

Призначення потенційної (ідеальної) самооцінки виявляється в спроможності особистості до оцінки свого професійного потенціалу, перспектив. Здебільшого потенційна самооцінка спрямована на передбачення та побудову програми і плану професійного саморозвитку, відповідно, одним з аспектів цієї самооцінки є рівень домагань, основу якого складає оцінка суб'єктом своїх можливостей. Емоційний вияв цього виду самооцінки відображає ступінь сформованості у індивіда почуття відповідальності за можливі наслідки своєї професійної діяльності.

Усі три види самооцінки тісно пов'язані між собою, в реальності спостерігаються їх постійні взаємопереходи і взаємопроникнення, трансформації однієї в іншу. А.Маркова також розглядає рефлексивну професійну самооцінку як припущення суб'єкта праці про думки адміністрації, колег щодо оцінки його професійного рівня [2, 156].

Інший зміст професійної самооцінки, хоча теж пов'язаний з часовими характеристиками, вкладає А.Деркач. Диференціюючи самооцінку особистості на ситуативну та самооцінку особистісного розвитку, вчений зауважує, що професійна самооцінка також може бути ситуативною (прояви професіоналізму в даний момент, у даній функції, операції) та глобальною, що пов'язана з оцінкою розвитку професіоналізму з моменту професійної орієнтації, професіоналізації і до моменту оцінювання. Ситуативна професійна само-

оцінка є підґрунтям для глобальної. Професійна самооцінка розвитку, як правило, пов'язана з особистісною самооцінкою розвитку, залежить від неї й одночасно впливає на неї.

Психолог вказує на те, що в ході професійного самооцінювання особистість може орієнтуватися на зовнішній, соціальний, і внутрішній стандарт. Визнаючи умовність такого поділу, погодимося з думкою А.Деркача, що особи з низькою професійною самооцінкою більше орієнтуються на індивідуальний, внутрішній стандарт; представники середнього рівня професіоналізму — на соціальний, зовнішній стандарт. Особистості, що досягнули «акме» професіоналізму, поступово переходять з соціального на індивідуальний стандарт [1, 432].

Професійні самооцінки, які є різновидами самооцінок особистісного розвитку, змінюються складно, суперечливо; їх формування і зміни залежать від факторів розвитку особистості взагалі, і будь-який суттєвий фактор впливу на самооцінку розвитку буде впливати й на професійну самооцінку. Відтак, професійне самооцінювання — це *динамічне явище*, що розгортається на тлі професійного розвитку особистості, його результатом є трансформація й професійних самооцінок розвитку. Ці твердження є справедливими, на нашу думку, якщо професійний цикл особистості містить постійний прогрес, удосконалення, у протилежному разі особистість матиме інші підстави для розвитку, які можуть і не зачіпати її професійну самооцінку.

Дискусійним і водночас цікавим для вивчення залишається питання детермінації професійної самооцінки, механізмів її формування упродовж професіоналізації особистості. Результати ґрунтовного дослідження О.Садковою професійної самооцінки демонструють суттєвий вплив низки як зовнішніх, так і внутрішніх психологічних факторів на її формування та динаміку. Так, ученим було встановлено, що професійна самооцінка формується під впливом усіх факторів формування особистості за принципом кумулятивно-факторних причин. О.Садкова наголошує, що професійна самооцінка зумовлюється по суті всіма факторами життєвого шляху, в тому числі й тими, що виходять за межі професіоналізації. Особливо важливим є чинник відносин особистості з референтними, значущими людьми. Зафіксовано також, що несприятливі події життєвого шляху знижують професійну самооцінку, навіть ті, що не стосуються безпосередньо професійної діяльності особистості. Процес формування професійної самооцінки не є лінійним, оскільки на різних етапах професіоналізації самооцінка зростає не паралельно підвищенню професіоналізму. Спостерігається тенденція зростання професійної самооцінки при збільшенні соціально-професійних досягнень, однак у суперпрофесіоналів вона починає падати, що пов'язано зі зростанням критичного ставлення до себе як фахівця та до результатів праці.

Важливими є дані О.Садкової, що низька та висока самооцінка професійних досягнень має ознаки домінанти і самовідтворюється, самопідтверджується навіть за наявності фактів, що об'єктивно засвідчують зворотне [8, 16].

Вивчаючи психологічні детермінанти професійної самооцінки суддів, О.Кащенко запропонувала схему її чинників через категорії «форма – зміст – тло». Вона підтвердила і думку про те, що залежно від адекватності загальної самооцінки особистості формується потреба у самооцінці професійно важливих якостей і дій суб'єкта праці. Саме потреба у професійній самооцінці є фоновою серед детермінант останньої. Зазначається, що професійна самооцінка може виконувати або функцію змісту, який складається в межах існуючої форми (суб'єктивні й об'єктивні детермінанти), або функцію форми, в межах якої складається структура властивостей суб'єкта діяльності [3, 3].

Дослідження показують багатогранність факторів, що визначають зміст професійної самооцінки фахівця, серед них фігурують власні здобутки, досягнення інших як орієнтири, властивості особистості, досвід, стаж і зміст професійної діяльності. Чітким є зв'язок професійної самооцінки з іншим проявом професійної самосвідомості — рефлексією особистості. Здійснення аналізу професійної діяльності та особистості у ній стає основою для подальшого оцінювання. Ще під час фахового навчання майбутній спеціаліст активізує рефлексивні процеси, оцінне ставлення, коригування та самоконтроль професійної готовності. Подальше розгортання професіоналізації зумовлює інтеграцію професійної рефлексії та самооцінки суб'єкта праці, що спрямовуються на оптимальну адаптацію, набуття та вдосконалення професійної майстерності.

Більшість учених наголошує на тісних зв'язках особистісної та професійної самооцінки, і оскільки саме особистісна є первинною за походженням, то з початку професіоналізації особистості є потужною внутрішньою детермінантою професійної самооцінки.

Варто зауважити, що зв'язок особистісної і професійної самооцінки є неоднозначним. Остання є структурним компонентом, парціальним проявом, що формується під час професіоналізації особистості, тому першочергово спирається на наявну вже загальну особистісну самооцінку. Однак у ході становлення суб'єкта оцінювання як професіонала, за умов значущості праці для нього, професійна самооцінка може суттєво вплинути на особистісну, причому як з конструктивними, так і з деструктивними наслідками.

Висновки

Отже, опрацьовані нами науково-методичні джерела та аналіз їх змісту щодо сутності й характеристик професійної самооцінки уможливили сформулювати такі висновки:

1. У ході професіоналізації особистості відбувається становлення її професійної самосвідомості, структурним компонентом якої, за думкою кількох учених, є професійна самооцінка.

2. Професійна самооцінка тлумачиться як важлива умова формування та збагачення професійної майстерності особистості, стимул для саморозвитку і самовдосконалення суб'єкта праці.

3. Розглядаючи питання структури професійної самооцінки, вчені акценттують увагу на самооцінці потенціалу та результату, ситуативній і глобальній самооцінці.

4. На підставі часового співвіднесення вирізняється ретроспективний, актуальний і потенційний різновиди професійної самооцінки, з якими пов'язана і рефлексивна самооцінка.

5. Формування професійної самооцінки відбувається за рахунок дії зовнішніх і внутрішніх чинників, вагома роль серед останніх належить загальній самооцінці та рефлексивним процесам особистості.

Перспективами подальшого дослідження автор вбачає вивчення проблеми специфіки змісту, сутнісних характеристик і механізмів формування професійної самооцінки вчителя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А.Деркач. — М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭКС, 2004. — 752 с.

2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И.А.Зимняя. — М.: Логос, 2002. — С. 156.

3. Кащенко О.В. Психологічні детермінанти професійної самооцінки суддів: автореф. дис. … канд. психол. наук / О.В.Кащенко. — Харків, 2008. — 24 с.

4. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К.Маркова. — М.: Просвещение, 1993. — 192 с.

5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студ. высших пед. учеб. заведений / Л.М.Митина. — М.: Академия, 2004. — 320 с.

6. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П.Поваренков. — М.: Изд-во УРАО, 2002. — 160 с.

7. Психология человека от рождения до смерти: психологический атлас человека / под ред. А.А.Реана. — С.Пб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. — С. 454–455.

8. Садкова А.В. Психологические особенности профессиональной самооценки личности и условия ее совершенствования: дис. … канд. психол. наук / А.В.Садкова. — М., 1998. — 192 с.

В статье осуществлен анализ проблемы содержания профессиональной самооценки, ее места в профессиональном самосознании специалиста, охарактеризованы структурные и часовые аспекты профессионального самооценивания, раскрыты детерминанты профессиональной самооценки в ходе профессионализации личности.

Ключевые слова: *профессиональная и личностная самооценка, профессиональное самосознание, детерминанты профессиональной самооценки.*

In the article the analysis of problem of place of professional self-appraisal is carried out in professional consciousness of specialist, maintenance of structural and judicial aspects of professional self-appraisal is exposed, determination of professional self-appraisal is exposed during professionalization of personality.

Key words: *professional and personality self-appraisal, professional consciousness, determinants of professional self-appraisal.*